

CÜMLE BİLGİSİ

1. CÜMLE

Duygu, düşünce ve durumları belli bir yargıya bağlı olarak bildiren kelime veya kelime grubuna cümle adı verilir.

1.1. CÜMLENİN ÖGELERİ

Cümle içerisinde yer alan ve farklı görev ve fonksiyonları bulunan kelime ve kelime gruplarına cümlenin ögeleri denir. Cümlenin temel ögeleri iş, oluş, kılış, hareket veya durum bildiren yüklem ve bu iş, oluş ya da durumun faili, gerçekleştircisi veya yüklenicisi durumundaki öznedir. Yüklem ve özne dışında cümlede yer alan ögeler, tümleçler başlığı altında ele alınan yardımcı ögeleri teşkil eder.

1.1.1. Yüklem

Bir ifadede iş, oluş, kılış, hareket ya da durum bildiren kelime veya kelime grubuna yüklem adı verilir. Belli bir şahsa bağlı olarak yargı bildiren yüklem, cümlenin temel ögesi olduğundan bir ifadenin cümle vasfı kazanması bir yükleme sahip olması şartına bağlıdır. Bir cümlede yüklem çekimli bir fiil halinde bulunabileceği gibi ek fiille çekimlenmiş bir isim ya da fiilimsi de olabilir. Aynı şekilde yüklem tek kelime halinde bulunabileceği gibi birleşik fiil, isim tamlaması, sıfat tamlaması, deyim, pekiştirmeli sıfat gibi kelime grupları biçiminde de karşımıza çıkabilir.

Örnek: Ahmet okula gitmemiş.

Ben bir öğrenciyim.

En mutlu kişi insanları sevendir.

Ahmet geçen yıl sınıfın birincisiydi.

1.1.2. Özne

Cümlede yüklem karşılıdığı iş, oluş, kılış, hareket veya durumu üzerine alan, yüklem belirttiği eylemin gerçekleştircisi, taşıyıcısı ya da sahibi bulunan kişi ya da nesne durumundaki şahıslar özne olarak vasıflandırılır. Cümlede özneyi bulmak için yükleme “kim” veya “ne” soruları sorulur. Öznenin insan olması durumunda “kim” sorusu, öznenin hayvan veya cansız varlık olması durumunda ise “ne” sorusu kullanılır. Özne görevindeki kelime veya kelime grubu çokluk eki ile iyelik ekleri dışında ek almaz. Yüklemde olduğu gibi özne de isim, fiilimsi ve zamir biçiminde tek kelime halinde bulunabileceği gibi birden fazla

kelimeden meydana gelen isim tamlaması, sıfat tamlaması, deyim gibi kelime grupları şeklinde bulunabilir.

Örnek: Ahmet okula gitmemiş.

Ölmek, insan için yeni bir başlangıçtır.

Yetim kalan çocuklar bir daha gülemeyeceklerdi.

1.1.2.1. Gerçek Özne

Yüklemi, fiil soylu kelimelerin çekimlenmesiyle meydana getirilen cümlelerde fiili yapan, isim soylu kelime veya kelime gruplarının ek fiille çekimlendiği cümlelerde ise yüklemi tanımlayan kelime veya kelime grubuna gerçek özne denir. Yüklem çekimli fiil olduğu cümlelerde gerçek öznenin olabilmesi, fiilin etken çatılı olmasıyla mümkündür.

1.1.2.1.1. Açık Özne

Yüklemin bildirdiği iş, oluş veya hareketi üzerine alan fail, cümlede belli bir kelime veya kelime grubuyla temsil ediliyorsa özneye “açık özne” denir.

Örnek: Ahmet okula gitmemiş.

Ben seni bir yerden tanıyorum.

Yağmurla gelen fırtına hayatı olumsuz etkiledi.

1.1.2.1.2. Gizli Özne

Cümlede yüklem bildirdiği iş, oluş veya hareketi gerçekleştiren belli bir kelime veya kelime grubuyla temsil edilmediği durumlarda özne, yüklemdeki şahıs ekinden anlaşılır. Bu tip cümlelerde özne için “gizli özne” tabiri kullanılır.

Örnek: (Ben)Yarın İstanbul’da olacağım.

(O)Yüzünde geçmişin izlerini taşıyordu.

(Onlar)Hep birlikte yemeğe gitmişler.

1.1.2.2. Sözde Özne

Edilgen çatılı fiillerin yüklem olarak kullanıldığı cümlelerde iş, oluş veya hareketi yapan şahıs yer almaz. Bu cümlelerde iş, oluş veya hareketten etkilenen nesne belirtilir. Öznenin yer almadığı bir cümlede belirtisiz nesne, yapılan işten etkilenen unsur olarak özne

gibi öne çıkar ve gerçek özne bulunmadığı için özne gibi görev yapar. Bu sebeple bu tip cümlelerde belirtisiz nesneye “sözde özne” adı verilir.

Örnek: Cam kırıldı.

Bulaşıklar yıkandı.

Bütün kitaplar toplatılmıştı.

1.1.2.3. Örtülü Özne

Bazı cümlelerde yüklem edilgen çatılı fiillerden meydana gelmekle birlikte işi yapan fail dolaylı olarak belirtilir. Özne genellikle “tarafından, dolayısıyla, nedeniyle...” ifadeleriyle veya “-ce” ekiyle belirgin hale getirilir. Öznesi bu şekilde dolaylı olarak belirtilen cümlelerde özne “örtülü özne” olarak tanımlanır.

Örnek: Bu konu Ali tarafından dile getirildi.

Arıza nedeniyle araç çalışmıyordu.

Bu program yetkililerce uygulanacak.

1.1.2.4. Mantıksal Özne

Yukarıda, edilgen çatılı fiillerin çekimlenmesiyle meydana getirilen yüklemle kurulmuş cümlelerde gerçek bir öznenin bulunmadığından ve bu cümlelerde öznenin yaptığı işten etkilenen nesnenin özne gibi değerlendirildiğinden bahsedilmişti. Bu durumda sözde öznenin söz edilebilmesi için ortada bir nesnenin bulunması gerekmektedir. Öznenin yaptığı işten etkilenecek bir nesnenin olabilmesi için fiilin geçişli (nesne alan) bir fiil olması gerekecektir. Yüklemi geçişsiz (nesne almayan) ve edilgen bir fiilin çekimlenmesiyle kurulan cümlelerde özne olmadığı gibi öznenin yaptığı işten etkilenen bir nesne de olmayacaktır. İşte bu tür cümlelerde öznenin varlığı sadece mantıksal bir zorunluluğa dayandırılarak kabul edilir. Ortada bir fiilin olması bu fiili gerçekleştirecek bir faili de zorunlu kılar. Bu şekildeki cümlelerde özne için (mantıksal olarak var olması gerektiğinden) “mantıksal özne” ibaresi kullanılır.

Örnek: Yarın pikniğe gidilecek.

Sigara içilmez!

Dün öğleden sonra bir araya gelindi.

1.1.3. Tümleçler

Cümlede asıl ögeler durumundaki özne ve yüklem arasında yer, zaman, nitelik, miktar, sebep, durum v.b. yönlerden ilgi kuran yardımcı ögeler “tümleçler” ana başlığı altında değerlendirilir.

1.1.3.1. Düz Tümleç (Nesne)

Cümlede öznenin yaptığı fiilden doğrudan etkilenen unsura nesne adı verilir. Dolayısıyla bir cümlede nesnenin bulunabilmesi için yüklemün geçişli bir fiil olması gerekir. Nesne cümlede iki şekilde ortaya çıkar.

1.1.3.1.1. Belirtisiz Nesne

Cümlede öznenin gerçekleştirdiği eylemden etkilenirken herhangi bir ek almaksızın yalın halde bulunan nesnelere “belirtili nesne” denir. Cümlede belirtisiz nesneyi bulmak için tıpkı özneyi bulmak için yapıldığı gibi yükleme “ne, kim” soruları sorulur. Aynı sorularla ortaya çıkan özne ve belirtisiz nesnenin birbirine karıştırılmaması için öncelikle öznenin doğru biçimde tespit edilmesi büyük önem arz eder.

Örnek: Ahmet manavdan domates aldı.

Kırmızı renkli bir araba görmüştüm.

Senin için güzel bir sofra hazırladım.

1.1.3.1.2. Belirtili Nesne

Cümlede öznenin yaptığı iş veya hareketten belirtme ilgisiyle etkilenen nesneye “belirtili nesne” adı verilir. Belirtili nesneyi bulmak için yükleme “neyi, kimi” soruları yöneltir.

Örnek: Ahmet pencereyi kapatmamış.

Karanlıkta onun nereden geldiğini fark edemedim.

Korkudan sapsarı olmuş yüzünü fark edebiliyordum.

1.1.3.2. Dolaylı Tümleç (Yer Tamlayıcısı)

Bir cümlede fiilin mekanını ve istikametini gösteren, onu yönelme, bulunma ve çıkma ilgileriyle tamamlayan ögeye “dolaylı tümleç” denir. Dolaylı tümleci tespit etmek için yükleme “neye, kime, nereye, nede, kimde, nerede, neden, kimden, nereden” soruları

yöneltir. Yönelme, bulunma ve çıkma hal eklerini alan unsurlar her zaman dolaylı tümleş işlevi taşımazlar. Söz konusu eklerin yer bildirmekten çok zaman ve sebep işlevi üstlendikleri durumlarda ilgili öge dolaylı tümleş değil zarf tümleci durumundadır.

Örnek: Bunu bana Ahmet söyledi.

Okulda toplantı yapılacaktı.

Seni benden sordular.

1.1.3.3. Zarf Tümleci (Belirteç Tümleci)

Cümlede yükleme şekil, tarz, nitelik, nicelik, yön, vasıta, eşitlik, benzerlik, derece, sürat, zaman, sebep, durum v.b. ilgilerle bağlanarak onun şartlarını gösteren ögeye “zarf tümleci” adı verilir. Bazı kaynaklarda “edat tümleci” veya “edatlı zarf tümleci” olarak ayrı bir kategoride verilen tümleşler de esasen zarf tümleci kabul edilmektedir.

Örnek: Yarın onu göreceğim.

Partiye onunla gidecektim.

Yavaş yavaş yerinden kalktı.

Evden koşarak uzaklaştı.

1.1.3.4. Cümle Dışı Unsurlar

Bir cümlede bulunmakla birlikte yüklemün işaret ettiği iş, oluş ve hareket ile doğrudan bir bağlantısı olmayan, cümlemin anlamına dolaylı olarak katkıda bulunan unsurlar “cümle dışı unsurlar” olarak tanımlanırlar. Bunların başlıcaları bağlama ve ünlem edatları, ara sözler ve hitaplardır.

Örnek: Hey! Buraya gelir misin?

Sinemaya gidebilirsin; ama önce ödevini bitirmelisin.

Bunların hepsi, ister inan ister inanma, aynı dersten kalmışlar.

1.2. Cümle Türleri

Cümleler; yüklemlerinin isim veya fiil soylu olmalarına, anlamlarına, yüklemün cümledeki yerine ve ihtiva ettikleri yargı bildiren ifadelerin sayısına göre dört başlık altında sınıflandırılırlar.

1.2.1. Yüklemlerine Göre Cümleler

Yüklemin çekimli bir fiil ya da ek fiille çekimlenmiş bir isim olması durumuna göre cümleler iki başlıkta ele alınır.

1.2.1.1. Fiil Cümlesi

Yüklemi, bildirme ve tasarlama kipleriyle çekimlenmiş fiillerden meydana gelen cümlelere “fiil cümlesi” denir.

Örnek: Bu olaydan sonra Mehmet kimseyle konuşmadı.

Yarın hava güzel olacaktı.

Sonunda anlamıştı ne demek istediğini.

1.2.1.2. İsim Cümlesi

Bir cümlede yüklem, ek fiille çekimlenmiş bir isim durumunda ise bu tür cümlelere “isim cümlesi” adı verilir. Ek fiil sadece şimdiki (geniş) zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipiyle çekimlenir. Şimdiki (geniş) zaman çekiminde ek fiilin isimle kaynaşması söz konusu olup hiçbir şekilde isimden ayrı yazılmaz. 3. tekil şahısların şimdiki (geniş) zaman çekimlerinde “-dir” eki bazen kullanılmayabilir.

Örnek: Ben bir öğrenciyim. (ek fiil ayrı yazılamaz)

Sen akıllı bir çocuktun. (çocuk idin)

Ahmet küçükken çok yaramazmış. (yaramaz imiş)

Bugün hava biraz sisli(dir).

1.2.2. Anlamlarına Göre Cümleler

Cümleler anlamları bakımından “olumlu” ve “olumsuz” olmak üzere iki başlıkta incelenir.

1.2.2.1. Olumlu Cümle

Yüklemin belirttiği iş, oluş, kılış ve hareketin gerçekleşmesinin söz konusu olduğu cümleler “olumlu cümleler” olarak tanımlanır.

Örnek: Sen okula gitmiştin.

Sen çalışkan bir öğrencisin.

Mehmet üzüntüsünden hıçkırır hıçkırır ağlıyordu.

1.2.2.2. Olumsuz Cümle

Yüklemin belirttiği iş, oluş, kılış ve hareketin gerçekleşmesinin söz konusu olmadığı cümleler “olumsuz cümleler” olarak adlandırılır. Fiil cümlelerinde olumsuzluk genellikle “-me, -ma” ekiyle ve “ne...ne...” bağlacıyla sağlanır. İsim cümlelerinde ise olumsuzluk “değil” ve “yok” sözleriyle ya da “-sız,-siz,-suz,-süz” ekiyle meydana getirilir.

Örnek: Sen okula gitmemiştin.

Ne Ali ne Ahmet okula gitmiş.

Sen çalışkan bir öğrenci değilsin.

Cebimde beş kuruş param yok.

Gerçekten çok düşüncesizsin.

Not: Bazı cümleler yapı olarak olumlu olduğu halde anlam bakımından olumsuzdur. Bazı cümleler ise iki olumsuzluk unsurunun bir arada kullanılmasıyla yapıcı olumsuz iken anlamca olumlu bir durum arz ederler.

Örnek: Gel de bu adama laf anlat! (anlatamazsın)

Az da olsa korkmuyor değilim. (korkuyorum)

Sen mi başaracaksın? (başaramazsın)

1.2.3. Ögelerinin Dizilişine Göre Cümleler

Cümleler; yüklemin sonda bulunup bulunmaması ve söylenip söylenmemesine göre üç başlık altında değerlendirilir.

1.2.3.1. Düz (Kurallı) Cümle

Yüklemi sonda bulunan cümlelere “düz” ya da “kurallı” cümleler denir. Cümlelerin düz olmasının tek şartı yüklemin cümlelerin sonunda bulunmasıdır.

Örnek: Ahmet yine okula gitmiş.

Hızlı adımlarla uzaklaşırken ansızın durup arkasına bakmıştı.

Okulda sen de benim yanımda olacaksın.

1.2.3.2. Devrik (Kuralsız) Cümle

Yüklemi sonda bulunmayan cümlelere “devrik” veya “kuralsız cümleler” adı verilir. Devrik bir cümlede yüklem cümleinin sonu haricinde her yerde yer alabilir.

Örnek: Ahmet gitmiş okula.

Sormadı neler çektiğimi yıllarca o kalpsizden.

Bir an olsun unutmadım bana söylediklerini.

1.2.3.3. Eksiltili Cümle

Herhangi bir sebeple yüklemi söylenmemiş cümleler “eksiltili cümleler” olarak tanımlanır. Bu cümleleri “yüklemsiz cümleler” olarak tanımlamak doğru değildir. Çünkü bir ifadenin cümle niteliği kazanabilmesi için yargı bildirmesi, yani yükleme sahip olması gerekir. Bu sebeple eksiltili cümleler için “yüklemsiz” ifadesi yerine “yüklemi söylenmemiş” biçiminde bir ifade kullanmak daha doğru olacaktır. Özellikle atasözlerinde, şiirlerde ve konuşma dilinde çok görülen bir cümle çeşididir.

Örnek: Kır atın yanında duran; ya huyundan, ya suyundan... (alır)

Borç vermekle, düşman vurmakla... (tükenir)

Gözlerimde sensizliğin korkusu (var) karanlık gecelerde

- Yarın nereye gidiyorsun?

- İstanbul’a... (gidiyorum)

1.2.4. Yapılarına Göre Cümleler

Cümlede bir veya birden fazla yargı bildiren kelimenin bulunmasına göre cümleler üç başlık altında sınıflandırılır.

1.2.4.1. Basit Cümle

İçerisinde sadece bir yargı bulunan, tek bir iş, oluş, kılış veya hareket belirten cümlelere “basit cümle” adı verilir.

Örnek: Okulun bahçesinde top oynuyorlar.

Karşıdaki dağlar kardan bembeyaz olmuştu.

Bu konuda gerçekten haklıydı.

1.2.4.2. Birleşik Cümle

Birden çok yargının bir arada bulunduğu, bir ana cümle ve en az bir yan cümleden meydana gelmiş cümlelere “birleşik cümleler” denir. Birleşik cümleler dört başlık altında ele alınır.

1.2.4.2.1. Şartlı Birleşik Cümle

Yan cümlelerin “-se, -sa” şart kipiyle kurularak ana cümlelerin koşulu olarak kullanıldığı cümlelere “şartlı birleşik cümleler” denir.

Örnek: Çalışırsan başarırsın.

Yan Cümle Ana Cümle

Hava güzel olursa pikniğe gideriz.

Yan Cümle Ana Cümle

Böyle devam ederse burada kalamam.

Yan Cümle Ana Cümle

1.2.4.2.2. Ki’li Birleşik Cümle

Asıl cümlelerin yan cümleyle ki bağlacıyla bağlı olduğu birleşik cümlelere “ki’li birleşik cümleler” denir. Türkçe cümle yapısına aykırı bir biçimde kurulan bu cümlelerde önce asıl cümle yer alır ve “ki” bağlacından sonra da yan cümle bulunur.

Örnek: Çalış ki başarıya ulaşasın.

Ana Cümle Yan Cümle

Hayata sınıksıkı sarıl ki mutlu olasın.

Ana Cümle Yan Cümle

Şimdi daha iyi anlıyorum ki sen beni sevmemişsin.

Ana Cümle Yan Cümle

1.2.4.2.3. İç İçe Birleşik Cümle

Asıl yargının bulunduğu bir ana cümle ve genellikle bu ana cümlelerin nesnesi durumunda bulunan bağımsız cümle niteliğindeki bir yan cümleden meydana gelmiş birleşik cümlelere “iç içe birleşik cümleler” denir. Bazı durumlarda yan cümle cümlelerin bir ögesinin parçası olarak da kullanılabilir.

Örnek: Genç adam sadece “sana inanamıyorum!” diyebildi.

Yan Cümle

“Bugün görüşelim seninle” demmişti.

Yan Cümle

Ana Cümle

Onun, “ben seni hiçbir zaman sevmemiştim” sözü kulaklarımda çınliyordu.

Yan Cümle

1.2.4.2.4. Girişik Birleşik Cümle

Yan cümlesi veya cümleleri isim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiil ekleri almış fiilimsilerden oluşan birleşik cümlelere “girişik birleşik cümleler” adı verilir.

Örnek: Beni ancak benim gibi düşünenler anlar.

Yan Cümle

Kitap okumayı çok severdi.

Yan Cümle

Ağlayarak, haykırarak bana doğru koşuyordu.

Yan Cümle

Yan Cümle

1.2.4.3. Sıralı Cümle

Ögelerinden biri veya birkaçı ortak olan ya da hiçbir ortak ögesi olmamakla birlikte aralarında belli bir anlam ilgisi bulunan ve birden fazla yargı bildiren cümlelere “sıralı cümleler” denir. Sıralı cümleler iki başlık altında incelenir.

1.2.4.3.1. Bağımlı Sıralı Cümle

Ögelerinden en az bir tanesi ortak olan sıralı cümleler “bağımlı sıralı cümleler” olarak adlandırılır.

Örnek: Geline etme, kızında bulursun; üveye etme özünde bulursun. (Özne ortak)

Geçen yıl bu makaleyi yazmış, yayımlamıştı. (Özne, Zarf T., Belirtili N. Ortak)

Onu görmüş, çok beğenmiş. (Özne, Belirtili N. Ortak)

1.2.4.3.2. Bağımsız Sıralı Cümle

Hiçbir ögesi ortak olmamakla birlikte bir anlam ilgisiyle birbirine bağlanan sıralı cümlelere “bağımsız sıralı cümleler” adı verilir. Söz konusu cümleleri birbirinden ayırmak için virgül, noktalı virgül ve bağlaçlardan yararlanılır

Örnek: Hava soğumuş, karanlık çökmüş, her yer ölüm sessizliğine bürünmüştü.

At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır.

Ben de gelecektim, fakat son anda isim çıktı.

KAYNAKLAR

AKTAŞ, Ş. ve GÜNDÜZ, O. (2009), **Yazılı ve Sözlü Anlatım**, Ankara: Akçağ Yayınları

ERGİN, M. (2002), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım

KAVAZ, İ. (Ed.), (2010), **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Ankara: Data Yayınları

KORKMAZ, Z. vd. (2009), **Türk Dili ve Kompozisyon**, Bursa: Ekin Yayınevi